

Анатолій Ціпко

Форми українознавства у XIX–XXI ст.: від українських студій до українології

Матеріал присвячено розвитку й поступуванню українознавства як науки в його історичних завданнях та формах.

The material is devoted to development of Ukrainology as science and especial investigative complex in the historic forms.

У XIX ст. античне гасло «Nosce te ipsum» – «Пізнай себе», але з окремим наголосом – «самого себе» зазвучало на повну силу. Застосуванням це провідне гасло було і Г. Сковородою у XVIII ст., його переклад звучав властиво до мовного способу доби – «Узнай себе». Романтична доба знову надала йому повноти завдання. Поряд з ним відоме так само ще з античної доби поняття світ – Orbs набуло значення не лише світу чи Всесвіту, але окремого світу, спостереженого з кожної окремої частки землі. Це світ кожного народу – його власний світ та життєвий простір у ньому. Але найбільш показовим було те, що форми поняття світ та бачення світу – світогляд починають шукати не лише у писаних джерелах, але і в усній традиції – фольклорі – у всій народній творчій спадщині загалом. Обидві ці групи визнано джерелами світоглядної інформації.

Ще одне питання, піднесене до вістря у цьому часі, – це держава й історичні форми державності. Найголовнішим у цьому напрямі було якомога більше скоротити «список неісторичних народів», а завдяки цьому позбавити їх тавра недержавних народів, народів неспроможних самостійно до державності. Історичні знання про державність були особливо потрібними у той час, адже поняття про українців як державний народ ще було слабко уявлюваним навіть серед самих українців.

І в цьому спрямуванні особливе місце слід визнати за Київським університетом, який поза «офіційним завданням» – «обрусенієм края» стає, незважаючи на зовні «вірнопідданий» вигляд, осередком скріплення української справи через науку. Передовсім, у цьому річищі розпочав роботу перший ректор М. Максимович – це його праця в Київській археографічній комісії. Потрібні були факти, що робили б справедливо

потвердженими усі докази давнини українців як самостійного культурно-історичного утвору, а не переінакшених лише за польського впливу залишків колишнього «київського» населення, що не втікло від монголів та татар на Північ. Далі були М. Костомаров та В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші. Справа тодішньої науки була потрібною й очікуваною, на неї безпосередньо й опосередковано покладалося великі сподівання в українській спільноті, що вже поволі після занепадої Гетьманщини почала оглядатися й на попередній час, але щонайбільше – дивитися наперед, шукати своє власне історичне майбуття.

Хоча перед тим – у столітті XVIII і попередньо «механізми» розвитку науки перебували переважно «на висотах» – такою була наука механістична – попередниця природничо-технічного напрямку. Так виглядала справа і стосовно науки гуманітарної у теперішньому її такому розумінні. Поступово науковий запит спускається «до низів» – передовсім суспільного буття, де узагальнене стикається з докладним.

Особливе зацікавлення тодішньої науки спрямовується у річище натурфілософії, де починає увиразнюватися й антропологічний напрям. Землі й народи – як нерозкриті явища посідають значну частку лекційного часу в університетських аудиторіях та напружують увагу професорів-дослідників. Зауважуються як джерела місцевого походження, так і свідчення авторів-мандрівників з інших земель-держав.

Багато таких джерел, що сягають за часом походження ще античної доби, а також свідчення військових та митців нового часу, безпосередньо стосувалися й України та українців. Це вони становлять фактажеве підґрунтя, як власне і самі українські джерела – наявні в усній та писемній традиціях. Вони і є основою для роз-

гляду української буттєвої сутності та історичної ролі. Але всі вони, з огляду на особливості розвитку тогочасної науки у світі загалом, склали лише фактажевий рівень науки про Україну та українців. Всі ці джерела з наявними в них даними були накопиченими свідченнями – дійсним історичним фактажем – фактажевим українознавством.

Але, з огляду на розвиток землезнавства, знання про народи та «суспільствознавство» у XIX ст. у світі, цей інформатив починає підноситися на рівень концепційного осмислення та виваженого історичного спрямування у досвіді науки. У XIX ст. наукове «себезнавство» набуває виразних ознак та концептуалізації. Одним з перших, хто розпочав «концепційне підсвітлення» попередньо накопиченого фактажевого українознавства, був М. Максимович. Роблячи це з поривань місцевого – київського патріотизму, Максимович, часом не завжди свідомо, закладає основи витворення саме українського знання, тобто знання україноцентричного, здобутого в науці, як показує досвід, переважно й українцями.

При потребі XIX ст. українознавство виникає як освітня форма, але й як науковий формат, поєднуючи в собі людинознавство з розглядом поведінкових орієнтирів та смислів, а також природжених хистів, таланів народу – у господарстві та мистецтві (М. Костомаров «Две русские народности») та державознавство (М. Костомаров «Книги битія...»). По суті своїй на початках – це було культурне землезнавство з усіма формами життя як творчості та діяльності, породженими на окремій землі і нею. Але все це загалом виступає в українознавстві як потужне середовище породження державницької ідеї та розбудови держави.

У подальшому українознавство у своїх завданнях – це філософсько-наукова саморефлексія – самороздумування й осмислення, де виникає як основна категорія українськість – це загалом і чуттєвість, і мисленнєвість, і поведінкові прояви українців – їхній екзистенціал.

Окрім історії та філології, передовсім мовознавства, в українознавстві системотворчо працювала й працює філософія. А також ще одна ділянка філології – літературознавство як рушій свідомісних змін в українському історико-культурному досвіді. Саме завдяки художньому слову багато українців утвердилося в українському, і пробудило в собі природно наявну, але приспану чи «зачаєну» українськість. В українознавчому систематизуванні провідна роль

належить і такому великоохопному явищу як культура, яке торкається і форм мистецько-художніх, і господарського культивування. Отже, українознавство у власному науковому розгляді об'єктивізує *Ars vivendi* українців – українське мистецтво жити.

Українознавство як наукове та освітнє поняття застосовував і запроваджував М. Грушевський. Серед практичних обстоювачів потреби українознавства був і С. Єфремов.

На українознавство як науковий напрям, що сприятиме подальшому культурному «призначанню» власне українців до свого та їхнього подальшого свідомісного подержавлення покладалося великі сподівання і в час піднесення українського державотворення на початку XX ст.

На жаль, через ідеологічну несумісність українознавства з пропагованим в соціалістичній Україні, цей науковий напрям було вичавлено та заборонено в тодішній Україні. І лише серед українців поселенців та політичних вигнанців у зарубіжжі українознавство збереглося і в назві, і в завданнях. Тут виникає особливий проект засвідчення історичної ваги України та українців перед самими українцями та світом – «Енциклопедія українознавства», що з'явився під проводом В. Кубійовича українською та англійською мовою. Назву й завдання українознавство береглося і в Гарвардському університеті в США, де засновано школу українознавства. Школу українознавства було започатковано і при митрополичому осередку у Саут Баунд Бруку в США. В українознавчому річці працює й Українське історичне товариство на чолі з проф. Л. Винаром. А в Канаді потужний центр українознавства – це Канадський інститут українських студій (KIUC).

З відродженням на початку 90-х рр. XX ст. незалежної Української держави з'явилася можливість відродження – повернення на рідну землю «з екзилу» і українознавства. Саме з цією метою у Києві відбувся Перший конгрес українців, що мав визчальне для українознавства в Україні значення саме на той час. В Київському університеті 1992 р. Вченою радою було одностайно прийнято рішення про створення Інституту українознавства при цьому історичному закладі освіти і науки в Україні, а отже прийнято рішення про інституційне оформлення українознавства в Університеті.

Водночас з поверненням з-поза України, українознавство набуває нових завдань та докладнішого, властивого часові, вияву і як науково-дослідна форма, і як навчальна дисципліна

в Україні, цілком ґрунтована на концепційній основі українознавчого висліду. Хоча історично, зовсім виразно і помітно, а часом – навіть надто показово, українознавство перейшло кількома етапами власного постання та розвитку.

Від українських студій та студій загалом, що ґрунтуються на латиномовному кореневому значенні studio – тобто пристрасті та пристрасному захопленні та похідному від нього понятті постає бачення й називання того напрямку, що здійснює розгляд визначеного об'єкта через опредметнене поле, – це українські студії. Таким справді був початок. Українознавство як наука в цьому розумінні не становить винятку з-посеред інших наукових та науково-культурницьких об'єктивізаційного спрямування думки і осмислення процесів. Все це супроводжувалося бажанням додати в розглядуваному прикладі «не гіршого» у порівнянні з визнаними зразками. Адже, пригадується твердження, безсумнівне за смыслом, що все спізнається краще у порівнянні. Пристрасть та захоплення у науковому водінні до здобуття очікуваного підсумку, ще більш підноситься, коли справді очікуване – як результат виявлялося ще й спертим на тверде підґрунтя фактажевого зіставлення.

Власне, поведінковий романтизм як поштовх до руху та прозорливість – візіонерство можливості появи того чи іншого результату давали свої немалі наслідки і в гуманітарній ділянці науки не менш важливо, як і в природничій. Тим показовіше, що значною мірою на початках і в гуманітаристиці, і в природничому дослідництві діяли особи, що нерозподільно належали як дослідники до обох цих наукових ділянок і споглядали на власне заняття як на єдине поле і такого ж нерозподіленого знанневого синтезу. Найпоказовіший приклад таких дій, а в суспільному розумінні – діяльності, був М. Максимович. Згодом такий же приклад нерозподіленої гуманітарно-природничого синтезу у роботі показали І. Пулюй, С. Подолинський. Це все показові ознаки науки в XIX ст. Її суттю була стрімка течія глибинного пошуку, а за можливості і окремого синтезу та спрямованого взаємопереходу методологічного інструментарію з ділянки на ділянку в науковому висліді.

«Природничність» надто виразно прислугується як інструментарна основа і в гуманітарному – філософічно-філологічному (мовно-словесному) дослідженні. Увесь «пристрасний підхід» – тобто студіювальний спрямовується на суцільність бачення процесовості культурного

розвитку світу. Разом з тенденційованим уже в той час універсалізмом, у культурі через невинний рух машинного розвитку і підкорення його наслідками дедалі більшої кількості господарчих ділянок світу, разом з цим явищем міцнішає й інакший рух за окремішню достатність у культурному розвитку. Явище це спрямовувалося на бачення і обстоювання культурного партикуляризму.

За цим уґрунтуванням посилюється тенденційність до окремо-глибинного розгляду кожного культурного набутку як виразного феномена, який не «блідішає» у зіставленні з надбаним загальносвітовою цивілізацією. Отже, з'являється ще один напрям – це вписування – контекстування кожної окремої культури у загальноцивілізаційну систему. Розглядатися почали не лише впливи (переносуване з-зовні), але зв'язки та контакти, де кожна культура як визначена історична «сталість» – окрема одиниця допускає відбірково до свого складу лише потрібні саме їй складники.

Згодом, у XX ст., у зіставленні культури та цивілізації буде зроблено вагому поступку. В багатьох випадках культуру як історичний набуток окремого народу, що проживає показово для «культурного довілля» на своїй – окремій – землі починають допускати ототожнювати з цивілізацією. Тобто добачалося кожний окремий внесок до культурного набутку загальносвітовою цивілізаційного розвитку. Та відповідно і в кожній окремій культурі добачався зміст – можливісна складова – рухова сила, тобто потенціал цивілізаційного як інструментарного у культурі.

Власне, такий партикуляризм у культурі стає підґрунтям для дієвого налаштування в творенні власного суспільного устрою, dokonano вивершеного власною державою. Початки такого переконливого руху, підкріпленого науковими висновками, що ґрунтувалися на незаперечній культурній фактології, з'являються у XIX ст. Їхнього беззаперечного підсилення, як доказової основи, потребували також і суспільний рух та державне виборювання і в XX ст. На жаль, українська культурна та державна історія не були винятком і в цьому.

І в XX ст. українцям ще треба було обстоювати, і в непоодиноких випадках, власну культурну окремішність, а так само і невідворотну потребу, що виходила з цього завдання, – ідею власної держави. Хоча думалося, що зроблене в річищі «себеспізнавальної» науки – набути науковим дослідним способом знання про лю-

дей, що живуть і творять культуру на цій – окремішій землі, було достатньою підставою і вже для століття XIX. І що всі докази, з пристрасстю наукового пошуку здобуті в той час, становлять незаперечну основу і для науки, і для суспільства. Але дискусії, поштовхувані ідеологічними чинниками, спалахували щораз. І українцям як представникам власної «себепізнавальної» науки доводилося чинити науково-обґрунтований опір і в XX ст.

Показовим, але й прикрим було те, що і для українців у XX ст. заперечувалася вибудована ними схема: їхня власна земля, постала на ній спільнота як єдинокультурне утворення, та відповідно як наслідок – «можливісно» закріплений серед них складник окремого людського увіходження у світовий контекст та взаємини в ньому на вищому рівні – це держава.

Натомість, і світові про самих українців, і самим українцям нав'язувалося бачення постійного перебування на манівцях історії, вторинного виконавства, підрядного становища. За цією схемою лише XX ст. українцям приносить визволення і не відродження історично наявної колись держави, а «подержавлення» соціалістичною революцією. Схема, у XX ст. прикладна до чималого гурту постколоніальних народів африканського континенту та тихоокеанського регіону. Хоча і тут було чимало винятків. Це і Єгипет, і царство Аксумське – Ефіопське і визнані Європою, зокрема церковним Римом, короновані володарі, що правували на землях теперішньої держави Конго. З цих держав поширювалися державні поштовхи і на сусідні народи.

Через те завдання науки у «себезнавчому» поглибленні та «своєкультурному» відстоюванні не втрачає «пристрасті» – рушійного підходу, закладеному в латиномовному корені слова *studio*.

Хоча для XX ст., позначеного рухом протиставлення заїдеологізуванням, що потроху означився вже в столітті XIX, коли дедалі частіше почали заявляти на повен голос про себе течії, що визнавали втручання – регулювання держави не особливо бажаним явищем. Особливо держави як ідеологічного чинника. І за визначенням тодішнім, і особливо теперішнім, провадиться з позицій «відокремлюваного персоналізму» до таких – непідвладних ідеологічному тискові та нашаруванням – має належати й наука.

Але це лише бачення, спрямовуване на дійсність з огляду на «окремішньо-персоналізова-

ну» тенденційність. Не позбулися ще в людському як суспільному практикуванні «ідеологічності» як наступу. І не набуто ще форми культурних взаємин, де виявляється ідейність як лише обмін – збагачення на рівні ідей, що не супроводжується тиском та розчавлюванням. Не почалося цього в час стрімкої інформатизації у другій половині XX ст., не простежується поки що такого наміру у міждержавних взаєминах і тепер – у столітті XXI. У більшості випадків ідейні несення ідеологізуються чи ідеологічно навантажуються.

Тож і спосіб протиставлення власного бачення нав'язуваному з-зовні через науково-обґрунтовану доказовість є одним з найбільш чинних і в теперішній час, як і в століттях XX та XIX.

Тоді недаремно, особливо у слов'янському світі, новозвільнені з-під різних зовнішніх державних панувань народи та їхні утворені держави покладають сподівання саме на силу науки, її доказового підґрунтя.

З цією метою зводяться пишні будови наукових установ і в Сербії, організуються наукові громади і в Болгарії та Румунії. Власне, значне сподівання на науку, як про це зауважувалося, в утвердженні своєї історичної правди покладалося і українцями. Одним з основних завдань для відновленої на початку XX ст. держави було набуття власної, а не колоніальної – імперської правди про них самих та про їхню столицю – Київ.

Це був рух за «наукоємність» як підґрунтя для власного подальшого культуротворення й державної розбудови, що властиво охопив всі європейські народи, держави яких відродилися у XIX–XX ст., був отже притаманним як явище й Україні. Саме тоді розсипалися утверджувана здавна, але по-особливому в останні два століття перед XIX ідея імперії як майже єдино можливої та досконалої форми існування держави. Імперії з величезним колоніальним пануванням поступаються перед існуванням окремих держав таких же окремих народів. Здебільшого ці держави були відродженими утвореннями.

Колоніальну правду, отже, як і колоніальне мислення, що прижилося не лише серед панівних народів, а й частини їхніх услужливих підлеглих на підвладних землях, мало замінити інше – «себешанувальне» та власно центричне. Колоніальну наукову правду, що твердилася на колоніальній науці, мала замінити теж доказова наука.

Тож, не даремно В. Вернадський в Українській державі початку XX ст. взявся за ство-

рення і розбудову проекту Академії наук як широко галузевого утворення, де значною мірою була б представлена також гуманітарна складова наукового пошуку.

Отже, підхід до наукового поля у формі студіювання – як «особистої» (до немалої ступеня саме надміру захопленій, навіть жертвовній) і окремо «наукової пристрасності» (з огляду на самозавдання науки) був властивим і українознавству, що тоді, зрозуміло, з причини наявних обставин «пристрасно» здійснювало власний науковий пошук у формі українських студій. Та то була лише форма, котру вимагав час. Вже від початку свого визначення як об'єктивованого і предметно-спрямованого наукового поля, українознавство окреслюється виразний культурно-феноменальний напрям, що систематизується в межі окремої науки.

На справу докінецьного усистемнення українознавства з власним дослідницьким полем як окремої науки спрацьовують, як вже й спрацювали ті системні підходи з власною інтегративністю та синтезом, що пропонуються у природничих наукових дослідженнях. Це той досвід використання власного наукового інструментарію, який застосували, а коли й ні, то він все таки опосередковано тяжів над ними, у XIX ст. М. Максимович та І. Пулюй, а в XX ст. – найвиразніше В. Вернадський.

Власне, до такого, наскільки ще можливо певного досистематування – вибудови повноохопної системи у другій половині XX ст. прагнула інженерно-технічна за освітою верства фахових науковців та спонуканих ними їхніх колег, що не займалися безпосередньо науковими дослідженнями. Культура як система, в якій вбачалися власні схеми курування – управління та рушійні сили, що ставали причинами до поштовхів розвитку як постійного само розкриття – провідні «техно-ідейні» складові, які запанували у «кожному цьому – окремому» часі, з'явлені на його ж (часу) вимогу.

Галузевість дає значне підґрунтя до складникового вичленювання з власних полів окремих фактологічних деталей як показових явищ з властивим їм «смісловим спорядженням», та їхнього подальшого синтезо-охоплення в завданні набуття ними значень і бачень вже на іншому сполучуваному рівні. Українознавство є наукою, в якій здійснюється завдяки міжгалузевим зв'язкам окреме фактажеве синтезування – а відтак, здобувається цілісний підсумок у баченні культурно-суспільного розвитку українців як нерозривно-ланцюжкового поєднання.

Провідним у такому ідейно-культурному розгортанні власного історичного розвитку українців є концепт місця – землі (своєї – власної землі), яка виступає «співтворною основою» – «співдопоміжним виконавцем» у ідейному зачаткуванні та «виробленні» власної культурної присутності, якою вони і означилися серед «довкільних народів» та культур. Такою, виробленою українцями, присутністю є українськість, якою вони означаються та виявляються у всіх своїх творчих діях у Бутті.

Власне, тривким переносувачем в світовій історії культури української присутності – українськості є мова. Вона виступає з завданням не лише в повідомчо-споряджувальному – комунікативному полі – тобто внутрішньому середовищі – як себев'язковий інструментарій. Мова – це головний означальник – інформатор «для зовнішніх» про самих українців як про українців у етапах світової культурної, а на сьогодні вже зрозуміло і, з огляду на нинішні обставини та й виходячи з підґрунтя колишнього державного досвіду, – державно-культурної історії світу.

Та показовим є й те, що навіть вже будучи відірваними від своєї землі, не підкріпленими нею, українці зберегли власну присутність – українськість. Прикладами є практичний побут українців на їхніх нових місцях поселення у світі. Хоча земля як генетична – породжувальна основа у творчості зберігає свою силу так само і в українському мистецтві поза Україною. Там вона як своя земля, естетизоване саме українцями, а отже – по-українському, місце світового земного обширу, існує як український поетичний світ та простір малярського бачення.

Головною вимогою на сьогодні є інформативне – знаннєве насичення – існування щонайбільшрівневої інформативно-знаннєвої системи. Таким вимогам цілком задовольняльно відповідає українознавство як окрема наука, що перейшла від «пристасного захоплення» полем наукового вислідку з різночасовим предметненням завдання наукового пошуку в цьому полі. Первинним, звісно, був етап XIX ст., де українознавство започатковувалося як українські студії. Згодом і в самозавданні українознавства, і у визначеннях часу заозначаються наміри набуття цим науковим напрямом дедалі системного вияву, а саме в науковому пошуку початку – середини XX ст., що виявився у розвиткові академічної науки того часу. Досистематизуванню українознавства на тому етапі завадив наступальний державний чинник, що на-

уку про український саморозвиток, та й не лише український, затвердив в офіційному переліку як напрям, що неначе займався лише описовими формами – етнографія – тобто тільки народопис, коли вдатися до перекладу похідного з грецьких мовних коренів цього терміну-назви. Щоправда, існувало і суспільствознавство та суспільні науки, але вони переважно розглядали процеси, що діяли на сприйняття винятково нових, навіяних марксизмом ідей, чи їхніх «ідей-псевдопопередників».

Все те – «інше» так і залишалося в полі етнографії і не підносилося до рівня суспільної участі як неактивне, з огляду на постійну потребу боротьби та протистояння, і як вже дуже мозаглиблене у своє – власне.

Хоча в світі надалі практично розвивалося українознавство як форма наукового вислідку. Одним з його підсумків була згадувана вже «Енциклопедія українознавства», праця над якою здійснювалася під проводом В. Кубійовича. Та для світу здебільшого науковий вислід про культурно-історичний розвиток українців й

України подавався під означенням українські студії – Ukrainian studies. Хоча цілком зрозумілим було, а насправді так і є, що системність в українознавстві вже на той час була визначеною і наявною, що до того ж провадилася і в власним завданням-рушієм.

Тож українознавство вже у ХХ ст., особливо у його другій половині, набуло виразних ознак системного явища в науці, тобто власне науки. А ще більше таких підстав з'явилося з відродженням Української держави наприкінці ХХ ст. Це, власне, були ті головні обставини, що виявилися підґрунтям до остаточного дооформлення «себезнавчої» науки про українців та Україну в Україні – державі як системного поля з інтегративним підходом, ґрунтованим на міжгалузевих зв'язках та фактажевому синтезі. То був час остаточного закріплення в понятті «українознавство» системного начала, тобто форми українознавства як українології. Отже, здійснено ступеневий перехід від споріднених та значно об'єднаних українських студій до українознавства як системної українології.